

Beata Konopska

ORCID: 0000-0002-9302-5164

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Mapy spoza schematu myślenia społecznego. Kilka refleksji po kwerendzie w zbiorach kartograficznych Archiwum Narodowego w Krakowie

**Maps outside social thinking. A few thoughts after an inquiry in the
cartographic collection of the National Archives in Krakow**

SŁOWA KLUCZOWE: historia kartografii, dawne mapy, mapy propagandowe, Polska niepodległa, Archiwum Narodowe w Krakowie

KEY WORDS: history of cartography, old maps, propaganda maps, independent Poland, National Archives in Krakow

ABSTRAKT: W historii polskiej kartografii można wskazać momenty, kiedy pod wpływem zewnętrznego impulsu, zazwyczaj wywołanego sytuacją społeczno-polityczną, znacząco rosła liczba twórców map i ich wydawców. Nie był to stan długotrwały, epizodyczni autorzy próbujący wpłynąć na konkretne wydarzenie nie wiązali się długofalowo z kartograficzną formą przekazu, a oficyny poszerzały swoją ofertę o mapy wyłącznie z potrzeby chwili. Jednym z takich momentów był przełom XIX i XX w.

Celem artykułu jest scharakteryzowanie map wydanych z myślą o kształtowaniu wiedzy o dawnych ziemiach polskich masowego odbiorcy z tych terenów w końcu XIX i na początku XX w. przechowywanych w Archiwum Narodowym w Krakowie. Postawiono tezę, że mapy tematyczne, których treść wychodziła poza oficjalny, narzucony przez zaborców schemat myślenia społecznego, wpływały na lepsze rozumienie przez mieszkańców dawnych ziem polskich idei i procesu kształtowania polskiej państwowości. Podejmując próbę potwierdzenia tej tezy, odniesiono się do faktu, że mapa jako jedna z form komunikacji wizualnej z jednej strony obrazuje zasięg geograficzny i relacje przestrzenne, z drugiej pomaga podtrzymać poczucie tożsamości narodowej, kiedy przedstawienie granic i obszaru, z którym dana społeczność się identyfikuje, jest niemożliwe lub niejednoznaczne. W artykule wykorzystano źródła kartograficzne pochodzące z kolekcji kartograficznej systematycznie gromadzonej przez Archiwum Narodowe w Krakowie.

ABSTRACT: In the history of Polish cartography, it is possible to indicate moments that, under external influences, usually created by the social-political situation, there was a significant increase in the number of map creators and publishers. This was not a long-lasting state, as the authors trying to influence particular events were not connected with cartography in the long term, and publishers extended their offers with maps exclusively for the needs of the moment. One such moment was the turn of the 19th and 20th centuries.

The aim of the article is to characterize the maps issued at the end of the 19th century and beginning of the 20th century with the idea of shaping knowledge of the masses regarding former Polish lands, stored in the National Archives in Krakow. It presents the thesis that thematic maps, with content outside the official line of social thinking imposed by the partitioning powers, led to a better understanding by inhabitants of former Polish lands of the idea and process of shaping the Polish state. Attempting to confirm this thesis, reference is made to the fact that a map as a form of visual communication depicts the geographical range and spatial relations on one hand, while on the other it helps to maintain a feeling of national identity when presenting borders and regions, which a given society identifies with, is impossible or inconclusive. The article uses sources from the cartographic collection systematically gathered by the National Archives in Krakow.

Mapy są jedną z form komunikacji społecznej, w której przekaz złożony jest ze znaków graficznych i tekstowych. Znaki wskazują położenie obiektów w przestrzeni geograficznej lub obrazują występujące w niej zjawiska, w obydwu przypadkach uzmysławiają ich wzajemne powiązania i relacje przestrzenne. Struktura znaków pozwala na dodawanie różnego rodzaju charakterystyk, które czynią przekaz kartograficzny pełniejszym. Treść map jest jednak zwykle kompromisem pomiędzy wiedzą epoki a subiektywnym postrzeganiem i doświadczeniem przestrzeni przez autorów map, ich poczuciem tożsamości, wyznawanym systemem wartości i kartograficzną sprawnością komunikacyjną, czyli ich umiejętnościami stosowania kartograficznych metod prezentacji. Mapy adresowane są do wybranych grup lub do wszystkich ludzi, poszerzają ich wiedzę i wywierają wpływ na sposób postrzegania przestrzeni współczesnej lub przeszłej. Trudno więc nie doceniać ich oddziaływania na społeczeństwo lub wąskie grono odbiorców.

W historii polskiej kartografii można wskazać momenty, kiedy pod wpływem zewnętrznego impulsu, zazwyczaj wywołanego sytuacją społeczno-polityczną, znacząco rosła liczba twórców map i wydawców oferujących publikacje kartograficzne. Nie był to jednak stan długotrwały. Epizodyczni

autorzy próbujący wpłynąć na konkretne wydarzenie nie wiązali się długo-falowo z kartograficzną formą przekazu, a oficyny wydawnicze poszerzały ofertę o mapy wyłącznie na potrzeby chwili. Jednym z takich momentów był przełom XIX i XX w., kiedy publikacje kartograficzne mocno wpisały się w proces odradzania idei państwa polskiego.

Liczba map i atlasów oferowanych na rynku wydawniczym w końcu XIX i na początku XX w. odzwierciedlała jego ogólne tendencje wzrostowe, np. w samej Warszawie ok. 1900 r. ukazało się o 40% więcej publikacji niż dekadę wcześniej i trend ten utrzymywał się aż do wybuchu I wojny światowej¹. Siłą pobudzającą autorów do pracy była chęć włączenia się w działania na rzecz mieszkańców dawnych ziem polskich, w żmudny proces przypominania i utrwalania idei polskości i oddolną społeczną pomoc wspierającą grupy eksperckie uczestniczące w Konferencji Pokojowej w Paryżu. Pracom, prowadzonym najczęściej w dużym pośpiechu, towarzyszyła atmosfera entuzjazmu twórczego i poczucie nieodwracalności dokonujących się zmian². Liczba map wykonanych na długo przed konferencją pokojową na rzecz scalenia ziem polskich świadczy o zapale i wierze ich twórców w możliwość wyrwania się z sytuacji rozbiorowej. Autorzy i wydawcy map mieli odwagę wyjść poza schemat myślenia narzuconego i utrwalanego przez zaborców i czynnie uczestniczyć w projektowaniu nowej rzeczywistości. U podstaw ich myślenia leżały rozważania o idei federacyjności, w której mniejszości

¹ Magdalena Kwiatkowska, *Rynek książki niebeletrystycznej w Królestwie Polskim na początku XX wieku. Kontynuacje i zmiany*, [w:] *Ludzie i książki. Studia i szkice bibliologiczno-bibliograficzne. Księga pamiątkowa dedykowana profesor Hannie Tadeusiewicz*, red. Ewa Andrysiak, Łódź 2011, s. 147.

² Podobny skok w produkcji map i atlasów odnotowano w latach 80. i 90. XX w. Obok Państwowego Przedsiębiorstwa Wydawnictw Kartograficznych, ówczesnego monopolisty działającego na rynku od 1951 r., pojawiło się ok. 150 firm, które deklarowały wydawanie map, Jan Krupski, Roman Janusiewicz, *Kartograficzny ruch i rynek wydawniczy w Polsce w latach 1989–2000*, [w:] *Kartografia polska u progu XXI wieku*, red. Izabella Krauze-Tomczyk, Jacek Pasławski, Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych t. 22, Warszawa 2000, s. 213–216. Atmosfera nieodwracalności, skala i tempo adaptacji ludzi do nowych warunków były wówczas zadziwiająco duże, ponieważ Polacy uwierzyli, że powrót do socjalizmu nie jest możliwy, Sławomir Kamosiński, *Losy wielkich przedsiębiorstw doby PRL w regionie kujawsko-pomorskim w okresie transformacji systemowej i po jej zakończeniu*, [w:] *Z dziejów przemysłu po 1945 roku*, red. Elżbieta Kościk, Robert Klementowski, Wrocław 2012, s. 264.

wchodziłyby w skład struktury państwa i o integralności gospodarczej jako podstawie dalszego rozwoju³.

Inspirację do szukania związku między treścią map a procesem wychożenia poza schemat myślenia społecznego stanowiły refleksje po przeprowadzeniu kwerendy, której celem było odnalezienie publikacji kartograficznych sporządzonych na potrzeby negocjacji kształtu granic Polski podczas Konferencji Pokojowej kończącej I wojnę światową⁴. Wyniki kwerendy pokazały, że oprócz map, które z dużym prawdopodobieństwem lub wręcz na pewno wykorzystywano podczas negocjacji paryskich⁵, wydano także znaczącą liczbę map o charakterze popularnym mających przygotować społeczeństwo zamieszkujące dawne ziemie polskie do ewentualnych referen-

³ Dobiesław Jędrzejczyk, *Polska jako przestrzeń geopolityczna w pracach E. Romera*, Studia i Materiały z Historii Kartografii t. 19, red. Jerzy Ostrowski, Jacek Paślawski, Lucyna Szaniawska, Warszawa 2004, s. 115.

⁴ Kwerendę prowadzono w ramach grantu *Kształtowanie granic niepodległej Polski w świetle dokumentów kartograficznych*. Praca naukowa finansowana była w ramach programu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018–2023, nr projektu 01SPN17003218, kwota finansowania 1 228 485 zł.

⁵ Mapy wykorzystywane podczas negocjacji stanowią dziś zbiór bardzo rozproszony, zatem trudno odnieść się do ich liczby. Przechowywane są m.in. w The Woodrow Wilson Presidential Library & Museum, Library of Congress, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Muzeum Niepodległości, zarówno w oficjalnych dokumentach po Komitecie Narodowym Polskim, jak i w prywatnych spuściznach uczestników kongresu. Zob. Beata Konopska, *The cartographic materials auxiliary in the determination of the borders of Poland during the Paris Peace Conference (1919–1920) in the light of archival records*, “Polish Cartographical Review” 2016, vol. 48, no. 2, pp. 67–75, DOI: 10.1515/pcr-2016-0006; Beata Konopska, Marek Barwiński, *Kształtowanie granic Polski po pierwszej wojnie światowej. Metodyczne problemy badań źródeł kartograficznych i tekstowych*, Warszawa 2021, s. 49–77. Na marginesie warto wspomnieć o mapach powstałych w czasie delimitacji granic. Mapy delimitacyjne nie są wprawdzie przedmiotem zainteresowania w niniejszym artykule, gdyż powstały w ostatniej fazie kształtowania granic, cel ich powstania był inny niż opisanych w artykule i tworzyli je profesjonalni topografowie. Np. w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu przechowywany jest zespół aktowy związany z wytyczeniem i utrzymaniem granicy oraz mapa granicy polsko-niemieckiej Komisji Granicznej (komisji powołanej na potrzeby wytyczenia granic między Polską a Niemcami). Warto też dodać, że mapy delimitacyjne są interesującym materiałem badawczym i – co istotne – przechowywane są w archiwach wraz z dokumentacją opisową w zespołach związanych z kolejnymi odcinkami granic wyznaczanymi w terenie. Pojedyncze kopie tych map bez dokumentacji pisanej można znaleźć także z w bibliotekach tworzących kolekcje wraz z mapami będącymi przedmiotem opisu w artykule.

dów, plebiscytów terytorialnych etc., a przede wszystkim do postrzegania tych ziem w inny sposób niż dotychczas kształtowali to zaborcy.

Liczba zachowanych map tematycznych świadczy o dużej popularności tej formy przekazu. Bez wątpienia treść tych map wywoływała dyskusje i skłaniała do refleksji, zwłaszcza mieszkańców ziem objętych ich zasięgiem. Celem artykułu jest scharakteryzowanie map tematycznych wydanych z myślą o kształtowaniu wiedzy o dawnych ziemiach polskich masowego odbiorcy z tych terenów w końcu XIX i na początku XX w., przechowywanych w zbiorach kartograficznych Archiwum Narodowego w Krakowie. Można postawić tezę, że tego typu mapy, których treść wychodziła poza oficjalny kanon, wpływały na lepsze rozumienie przez mieszkańców dawnych ziem polskich idei i procesu kształtowania polskiej państwowości. Podjmując próbę potwierdzenia tej tezy, odniesiono się do faktu, że mapa jako jedna z form komunikacji wizualnej z jednej strony obrazuje zasięg geograficzny i relacje przestrzenne, z drugiej pomaga podtrzymać poczucie tożsamości narodowej, kiedy przedstawienie granic i obszaru, z którym dana społeczność się identyfikuje, jest niemożliwe lub niejednoznaczne⁶.

Źródła kartograficzne udostępniane przez Archiwum Narodowe w Krakowie przejrzano podczas kwerendy w 2019 r. Porównanie ich treści i sposobu wykonania do map, co do których istnieje pewność, że były wykorzystywane w negocjacjach granic, skłania do zaliczenia ich do zbioru map popularnych, przygotowywanych z myślą o masowym odbiorcy. Zbiór map przechowywanych w Archiwum Narodowym w Krakowie tworzą głównie samoistne publikacje kartograficzne, drukowane w sposób wielobarwny lub monochromatyczny. Mapy wykonane są w różnych formatach i skalach (od topograficznych do przeglądowych). Zasięgiem geograficznym obejmują dawne ziemie polskie lub całą Europę, nie towarzyszy im dodatkowa dokumentacja, nie mają odręcznych komentarzy, dedykacji i podstawy źródłowej. Jedną z map należy zaliczyć do zbioru pozycji eksperckich opracowanych przez Biuro Prac Kongresowych na potrzeby uczestników Konferencji Pokojowej w Paryżu. Natrafiono też na mapę z wykonaną odręczną korektą opisów haseł w legendzie.

⁶ Główną rolę odgrywa w tym przypadku nazewnictwo. Zob. Beata Konopska, Teresa Bogacz, *Names on maps as an element of the discussion about relativism in the understanding of national identity (based on the example of western and northern Polish territories after 1945 and 1989)*, "Polish Cartographical Review" 2017, vol. 49, no. 4, pp. 199–207, DOI: 10.1515/pcr-2017-0016.

Obecnie w Archiwum Narodowym w Krakowie informację o mapach można odnaleźć w katalogu cyfrowym⁷. Należy mieć nadzieję, że analizowany w tym artykule zbiór map także znajdzie się w dostępie cyfrowym. Znakomita jakość skanów map już udostępnionych przez tę instytucję dowodzi, że ich twórcy doskonale rozumieją potrzeby badacza związane z jakością źródeł kartograficznych i sposobem korzystania z nich. Wysokorozdzielcze skany map umożliwiają bezproblemowe odczytanie szczegółów skopiowanego obiektu.

Analizując zbiór kartograficzny Archiwum Narodowego w Krakowie, nietrudno zauważyć, że jego największą wartością są dawne mapy dotyczące Krakowa i te zostały w pierwszej kolejności zdigitalizowane. Mapy, będące przedmiotem zainteresowania, tj. pomocne w wyobrażeniu kształtu nowego państwa polskiego jego przyszłym obywatelom, nie są unikatowe, ale w krakowskim Archiwum jest ich stosunkowo dużo w porównaniu z innymi tego typu instytucjami, ponieważ mapy o charakterze popularnym, wydawane do celów propagandowych są częściej gromadzone i przechowywane w bibliotekach.

W zasobie Archiwum Narodowego w Krakowie przechowywane są mapy głównie z lat 1910–1922. Ich tematyka dotyczy podziałów politycznych i struktury narodowościowo-wyznaniowej Europy Środkowo-Wschodniej, w tym dawnych ziem polskich. Ważniejsze z nich to m.in.:

1. *Królestwo Polskie i przyległe prowincje Austrii, Niemiec i Rosji w 6-ciu sekcjach* w skali 1:750 000. Mapa została wykonana we lwowskim Zakładzie kartograficznym „Tęcza” i tam opublikowana przez spółkę H. Altenberg, G. Seyfarth i E. Wende. Miała wiele wydań. Z kartograficznego

⁷ W każdej bazie kluczowe są metadane. Są one podstawą efektywnego wyszukiwania i identyfikowania, a następnie wykorzystania źródeł historycznych. Na potrzeby źródeł kartograficznych stosuje się metadane opisowe i/lub przestrzenne, udostępniane za pomocą interfejsu mapowego. Istnieje wiele standardów zapisu metadanych przeznaczonych do opisu różnych zasobów z obszaru dóbr kultury, jak np. Archival Description, Dublin Core, Encoded ObjectID, System KRONiK@ etc. Por. Mateusz Zawadzki, *Development of metadata for historical cartographic resources associated with the Paris Peace Conference (1919–1920)*, “Polish Cartographical Review” 2021, vol. 53, no. 1, pp. 77–90, DOI: 10.2478/pcr-2021-0007. Niezależnie jednak od standardu metadanych istotne jest prawidłowe ich opracowanie, które wymaga dużego nakładu pracy, wiedzy i rozumienia cech opisywanego obiektu. Ten etap tworzenia zasobu cyfrowego nie został jeszcze zakończony, rekordy zawierają informacje niepełne, a niekiedy nawet mylne, nieuzupełnione pola sprawiają wrażenie pracy „odłożonej na później”.

punktu widzenia można uznać, że treść geograficzną mapy, opracowanej i wykonanej przez Władysława Kucharskiego, Pawła Langnera, Józefa Lejczaka i Kazimierza Ossolińskiego, wykorzystywano wielokrotnie. W kolejnych wydaniach nadrukowywano dodatkowe elementy tematyczne, które dziś są pomocne m.in. w datowaniu tych map.

Zachowane egzemplarze mają ten sam tytuł *Królestwo Polskie i przyległe prowincje Austrii, Niemiec i Rosji w 6-ciu sekcjach*, różnią się jednak tytułem okładkowym, np. egzemplarz udostępniony na stronie Polona.pl, datowany na 1914 r.⁸, ma tytuł okładkowy tożsamy z tytułem mapy; późniejsze wydania mają tytuł okładkowy skrócony do *Mapa Polski w sześciu sekcjach*. Jedynie w wydaniu z 1914 r. w sygnaturach granic państwowych w legendzie zastosowano kolory („Austro-Węgry” – zielony, „Niemcy” – różowy, „Rosya” – brązowy). W późniejszych wydaniach mapy oznaczenia i nazwy państw pozostały w legendzie, ale z przyczyn oczywistych nie były już wypełnione kolorami⁹. Interesująca i bardzo praktyczna jest również konstrukcja mapy – obcinając odpowiednie marginesy poszczególnych jej sekcji, można je złożyć w jedną całość i nadać w ten sposób formę mapy gabinetowej¹⁰. Rozwiązanie praktyczne i niezwykle przydatne, jak na czas, w którym ją wydano.

Warto dodać, że na czwartej stronie okładki wydawca niezmiennie zamieszczał ten sam tekst, w którym wyjaśniał motywy opracowania mapy: „Obecna chwila dziejowa wykazała, że brak nam dotąd polskiej topograficznej mapy Ziemi Polskich. [...] Przy oznaczaniu nazw geograficznych po raz pierwszy staraliśmy się używać oznaczenia nomenklatury polskiej. [...]”. Nomenklaturę polską opracował prof. Władysław Kucharski.

Egzemplarze krakowskie mapy pochodzą z dwóch różnych wydań. Pierwszy z nich (sygn. 29/663/1186, dawna sygn. Zb. Kart. VII-45) jest tożsamy z egzemplarzem datowanym w Bibliotece Narodowej na 1914 r., natomiast drugi (sygn. 29/663/1213, dawna sygn. Zb. Kart. VII-72) – z egzemplarzem

⁸ W katalogu wydanym przez Bibliotekę Narodową egzemplarz ten datowany jest na 1915 r., Lucyna Szaniawska, *Mapy Królestwa Polskiego wydane w latach 1815–1915 w zbiorach Biblioteki Narodowej*, Studia i Materiały z Historii Kartografii, Warszawa 1997, s. 70, poz. 153.

⁹ *Królestwo Polskie i przyległe prowincje Austrii, Niemiec i Rosji: w 6-ciu sekcjach*, oprac. Paweł Langner, Józef Lejczak, Kazimierz Ossoliński, Władysław Kucharski, Lwów ok. 1915.

¹⁰ L. Szaniawska, *Mapy Królestwa Polskiego...*, poz. 153.

datowanym w Bibliotece Narodowej na ok. 1920 r.¹¹ Warto zwrócić uwagę, że w treści mapy z ok. 1920 r. pojawiają się istotne elementy: mocno rzucające się w oczy obszary plebiscytowe i nowa granica państwowa, ale jeszcze bez zaznaczonego przebiegu na terenach wschodnich (il. 19, 20). Obydwa elementy wykonano ciemnozielonym kolorem i choć były ważne dla okresu, w którym ukazała się mapa, nie znalazły odzwierciedlenia w legendzie. Oprócz granic i obszarów plebiscytowych do treści geograficznej w tym wydaniu dodano – także ciemnozielonym kolorem – „Koleje zbudowane w czasie wojny” i „Koleje projektowane”. Te elementy zostały wdrukowane na końcu legendy, w dotychczas wolnym miejscu.

2. *Mapa Królestwa Polskiego (z planami okolic Warszawy i Zagłębia Dąbrowskiego) na podstawie najnowszych źródeł opracowana i wydana przez J. M. Bazewicza* (sygn. 29/663/1154, dawna sygn. Zb. Kart. VII-13) w skali 1:504 000. Egzemplarz krakowski pochodzi z czwartego wydania i jest datowany na 1913 r. Autor mapy Józef M. Bazewicz należał do nadzwyczaj aktywnych autorów i wydawców omawianego okresu. Jego publikacje kartograficzne nie zawsze były dobrze oceniane¹², ale ich liczba, „dobra cena” i powszechna dostępność sprawiały, że cieszyły się dużą popularnością. Z tego powodu nie ulega wątpliwości, że jego mapy i atlasy odegrały znaczącą rolę w kształtowaniu świadomości narodowej¹³.

3. *Mapa Polski* (sygn. 29/663/1277, dawna sygn. Zb. Kart. VII-136) w skali 1:1 500 000, opracowana przez Wilhelma Pokornego i Adama Tomaszewskiego, wydana Nakładem Księgarni Polskiej Bernarda Połoniczkiego we Lwowie, obrazuje już nowe, ale jeszcze nie w pełni ukształtowane granice Polski i okręg plebiscytowy na Górnym Śląsku. Mapę wykonano w Instytucie Wojskowo-Geograficznym w Wiedniu. Jest jedną z serii map

¹¹ *Królestwo Polskie i przyległe prowincje Austrii, Niemiec i Rosyi: w 6.ciu sekcjach*, oprac. Paweł Langner, Józef Lejczak, Kazimierz Ossoliński, Władysław Kucharski, Kraków ok. 1920.

¹² Władysław Semkowicz [rec.] *J. Bazewicz, Atlas historyczny Polski. Warszawa 1916; J. Bazewicz, Atlas historyczny czasów starożytnych. Warszawa 1917; J. Bazewicz, Atlas historyczny czasów średniowiecznych. Warszawa 1917; J. Bazewicz, Atlas historyczny czasów nowożytnych. Warszawa 1918*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1923, t. 1, nr 3, s. 122.

¹³ Beata Konopska, *Rola atlasów geograficznych i historycznych w kształtowaniu świadomości narodowej Polaków na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Na co dzień i od święta. Książka w życiu Polaków w XIX–XXI wieku*, red. Agnieszka Chamera-Nowak, Dariusz Jarosz, Warszawa 2015, s. 353–370.

wydawanych przez Księgarnię Polską, na których można było śledzić kolejne etapy uzgadniania przebiegu granic. Raz opracowana treść geograficzna służyła wydawcy do nadrukowywania kolejnych faz kształtowania granicy państwa polskiego.

4. *Mapa ziem Polskich* (sygn. 29/663/Zb. Kart. VII-2451) jest kolejną z serii map ilustrujących zmiany polityczne i przedstawiających jak najbardziej aktualną sytuację. Pochodzi z oferty Księgarni Polskiej Bernarda Połonieckiego. Egzemplarz krakowski przedstawia stan z maja 1920 r. Widoczne są na nim odręczne korekty wprowadzone w opisach znaków w legendzie. Mapę wykonano, podobnie jak wyżej opisaną, w Instytucie Wojskowo-Geograficznym w Wiedniu.

5. Dwie mapy przeglądowe ogólnogeograficzne w skali 1:1 800 000, obejmujące zasięgiem dawne ziemie polskie, opracowane zostały przez J. Pniowskiego i wydane przez zakład litograficzny Aureliusza Pruszyńskiego w Krakowie. Pierwsza z nich to *Mapa terenu wojny na ziemiach polskich 1914–1915* (sygn. 29/663/1157, dawna sygn. Zb. Kart. VII-16), druga to *Mapa polskiego terenu wojny* (sygn. 29/663/1156, dawna sygn. Zb. Kart. VII-15).

6. *Wojenno-Polityczna Mapa Polski (z powodu Manifestu z 5 listopada 1916 r.)* wydana została jako *Premium bezpłatne „Głosu Narodu” na r. 1917* (sygn. 29/663/Zb. Kart. VII-2252). Mapę tę, w skali 1:5 000 000, opracował Eugeniusz Romer, a wydrukowało wydawnictwo G. Freytag & Berndt w Wiedniu. Komentarz, z którym mapa jest współprawną, wydała natomiast Książnica Polska TNSW we Lwowie. Całość datowana jest na 1916 r. Mapa była, jak napisał E. Romer, odpowiedzią na manifest listopadowy, „która pstrym obrazem krajów okupowanych przez »centralnych« naocznie uczyła, że nie zjednoczenie i wskrzeszenie Polski, a jej nowy rozbiór został zamierzony”¹⁴. Mapa miała „w doniosłej dla nas chwili [...] spopularyzować wiadomości odnoszące się do polskiego etnograficznego stanu posiadania, do polskich sfer interesu, dać obraz stosunków politycznej i wojskowej administracji ziem polskich”¹⁵. Oddziaływanie mapy było duże, gdyż w ciągu sześciu tygodni, jak twierdził wydawca, sprzedano 42 000 egzemplarzy¹⁶. Dużą popularność mapy Marian Mroczo wyjaśniał wpisa-

¹⁴ Eugeniusz Romer, *Pamiętnik paryski*, Wrocław 1989, s. 25.

¹⁵ Idem, *Wojenno-Polityczna Mapa Polski (z powodu Manifestu z 5 listopada 1916 r.)* wydana jako *Premium bezpłatne „Głosu Narodu” na r. 1917*, Lwów 1916, s. 1.

¹⁶ Idem, *Pamiętnik...*, s. 25.

niem się jej treści „w ogólny nurt zapatrywań, jaki przeważał w aktywnej części polskiego społeczeństwa”, przytaczając m.in. wypowiedź Henryka Sienkiewicza, który publicznie wątpiąc w szczerą intencję mocarstw centralnych, doceniał fakt podjęcia tematu wskrzeszenia państwa polskiego przez państwo, które jako pierwsze dokonało jej rozbioru oraz podobne poglądy Szymona Askenazego na łamach „Moniteur Polonais”¹⁷.

7. *Mapa Królestwa Polskiego, Galicji, Bukowiny i pogranicznych* (sygn. 29/663/Zb. Kart. VII-1985). Jest to mapa przeglądowa, w skali 1:1 500 000, wielobarwna, podobnie jak większość omawianych, wydana przez A. Rudolfa w 1915 r.

8. *Mapa Galicyi i Bukowiny* (sygn. 29/663/1142, dawna sygn. Zb. Kart. VII-1), w skali 1:750 000, to kolejna publikacja kartograficzna wydana we Lwowie (il. 21). Mapę opracował Edmund Löffler. Wydana została nakładem autora w zakładzie litograficznym Antoniego Przyszłaka. Odznacza się wysokim poziomem edytorskim, gdyż E. Löffler w momencie jej opracowania miał już duże doświadczenie kartograficzne dzięki rysunkom wykonanym kilka lat wcześniej dla Eugeniusza Romera do jego pierwszego *Atlasu geograficznego*¹⁸.

9. *Mapę Galicyi* (sygn. 29/663/1174, dawna sygn. Zb. Kart. VII-33), w skali 1:600 000, wydaną również we Lwowie przed 1918 r. (il. 22) przez Księgarnię Polską Bernarda Połonieckiego, we wstępnej koncepcji opracował Alwin Herrich, a poprawił i uzupełnił inżynier J[akob] Spett. Jej egzemplarz krakowski pochodzi z wydania czwartego (wydanie trzecie poprawił i uzupełnił Franciszek Barański oraz przejrzał Wilhelm Pokorny, wydanie piąte było także poprawione przez F. Barańskiego).

10. *Mapa językowa i wyznaniowa Galicji* (sygn. 29/663/1270, dawna sygn. Zb. Kart. VII-129) wydana została we Lwowie w 1911 r. nakładem autora i czcionkami Drukarni Jakubowskiego i SP. Autorem mapy językowej (il. 23) i wyznaniowej (il. 24) jest Wincenty Choroszewski, który obie mapy opracował na podstawie spisu z 1900 r. W krótkim wstępie autor tłumaczy,

¹⁷ Marian Mroczo, *Eugeniusz Romer (1871–1954). Biografia polityczna*, wyd. 2, Słupsk 2010, s. 64–65. Edmund Romer, syn Eugeniusza Romera, we wspomnieniach o ojcu pisze także o spontanicznej akcji młodzieży lwowskiej wyrażającej na ulicach miasta niezadowolenie z powodu „Manifestu Dwu Cesarzy”, Edmund Romer, *Geograf trzech epok*, Warszawa 1985, s. 164–165.

¹⁸ Eugeniusz Romer, *Fragment wspomnień. I. Na drodze ku kartografii*, „Czasopismo Geograficzne” 1955, t. 26, nr 1–2, s. 204.

że jego pierwotnym zamiarem było opracowanie mapy narodowościowej, ale ze względu na brak danych okazało się to niemożliwe.

11. *Frontière ethnographique* (sygn. 29/663/Zb. Kart. VII-1221) jest mapą językową Galicji, opracowaną także na podstawie spisu ludności z 1900 r. przez Biuro Statystyczne we Lwowie pod kierunkiem prof. Józefa Buzka (il. 25). Autor mapy był kierownikiem Biura Statystycznego we Lwowie w latach 1904–1910, z wcześniejszym kilkuletnim doświadczeniem w pracy w Centralnej Komisji Statystycznej w Wiedniu. O tej mapie wspomina E. Romer w kontekście paryskich rozmów z Robertem H. Lorde na temat Galicji Wschodniej¹⁹. J. Buzek był także członkiem Delegacji Polskiej na Konferencję Pokojową w Paryżu. Jako ekspert pracował w zespole ds. zagadnień gospodarczych, przemysłowych, rolniczych, finansowych i handlowych.

12. *Mapa wyznaniowa dla Łemkowszczyzny* (sygn. 29/663/1274, dawna sygn. Zb. Kart. VII-133) została opracowana przez Wiktora Ormickiego i narysowana przez A. Bogucką (il. 26). Przedstawia metodą kartogramu udział ludności wyznania rzymskokatolickiego i greckokatolickiego wg spisu z 1910 r. Prawdopodobnie mapa opracowana została pod koniec lat 20. XX w., ale jest to trudne do stwierdzenia z uwagi na brak dokumentacji tekstowej. Warto przy okazji zwrócić uwagę na problem wynikający ze sposobu przechowywania publikacji kartograficznych w archiwach i bibliotekach, tj. oddzielania map od pierwotnych dokumentów, co w konsekwencji wywołuje dodatkowe problemy badawcze, np. z datacją i ustaleniem autorstwa oraz z określeniem okoliczności, a także celu wykonania mapy. Podobny problem dotyczy mapy opisanej niżej.

13. *Współczesne zaludnienie obszarów dawnej Rzeczypospolitej, Śląska polskiego i powiatów Prus wschodnich graniczących z Kr. Polskiem* (sygn. 29/663/1164, dawna sygn. Zb. Kart. VII-23). Jest to mapa wykonana metodą kartogramu na podstawie danych ze spisu w 1910 r.

14. *Nationalitätenkarte der östlichen Provinzen des Deutschen Reichs nach den Ergebnissen der amtlichen Volkszählung vom Jahre 1910* (sygn. 29/663/1161, dawna sygn. Zb. Kart. VII-20). Mapa została opracowana przez Jakuba Spetta, wydało ją wydawnictwo Justusa Perthesa w Gotha przed 1918 r. Przedstawia rozmieszczenie narodowości w sposób korzystny dla Polaków i dlatego wzbudziła duże zainteresowanie, kiedy się ukazała.

¹⁹ E. Romer, *Pamiętnik...*, s. 109.

Nie ulega wątpliwości, że odegrała pewną rolę w myśleniu o polskiej granicy zachodniej. Pod względem metodycznym zawierała jednak błędy i one stały się pretekstem do wycofania jej z handlu. Ponownie mapę wydrukowano w latach 30. XX w. w monografii Waltera Geislera pt. *Die Sprachen und Nationalitätenverhältnisse an den Deutschen Ostgrenzen und ihre Darstellung* (Gotha 1934)²⁰ – po raz kolejny poddano ją krytyce²¹.

15. *Polska a Czechy* (sygn. 29/663/1219, dawna sygn. Zb. Kart. VII-78). Mapa prezentuje obszar Czech i Polski (bez pełnych granic) wraz z zaznaczonymi obszarami plebiscytowymi. Na prawym marginesie zamieszczone są liczne diagramy z danymi statystycznymi porównującymi stan rolnictwa obydwu krajów.

16. Zestaw ośmiu map przedstawionych na jednym arkuszu, obrazujących strukturę narodowościowo-językową potencjalnie spornych obszarów (sygn. 29/663/1260, dawna sygn. Zb. Kart. VII-119), jak pogranicze polsko-litewskie, Galicja, Chełmszczyzna, Podlasie. Całość opracowana została w języku francuskim (il. 27).

17. *Zachodnie granice Polski/ Frontières orientales de l'Allemagne* (sygn. 29/663/Zb. Kart. VII-1296). Mapa, wydana przez Biuro Prac Kongresowych w Warszawie w 1919 r., przedstawia zachodnie granice Polski z podziałem na granice plebiscytowe oraz granice wymagające i niewymagające wytyczenia w terenie.

18. *Wynik Plebiscytu na Górnym Śląsku* (sygn. 29/663/1224, dawna sygn. Zb. Kart. VII-83). Mapa, opracowana w skali 1:350 000, wydana została przez Instytut Gospodarstwa Społecznego w 1921 r. w zakładzie fotolitograficznym W. Głowczewskiego w Warszawie.

Kwerenda wykonana w Archiwum Narodowym w Krakowie pozwoliła odnaleźć ponad 20 egzemplarzy różnych map, które można zakwalifikować jako popularne, przygotowane z myślą o masowym odbiorcy. Cechą charakterystyczną zgromadzonych źródeł jest wyraźnie widoczny proces ich użytkowania, zagniecenia i rozdarcia są typowe dla intensywnego użytkowania map. Już sam stan zachowania tych źródeł świadczy o dużym zainteresowaniu tego typu pozycjami. Wielokrotne wykorzystywanie przez wydaw-

²⁰ Walter Geisler, *Die Sprachen- und Nationalitätenverhältnisse an den deutschen Ostgrenzen und ihre Darstellung: Kritik und Richtigstellung der Spettschen Karte*, Gotha 1934.

²¹ Wiktor Paweł Nechay, *Niemiecka krytyka mapy z r. 1910. Dr. Geisler koryguje mapę inż. Spetta*, „Komunikat Instytutu Śląskiego w Katowicach nr 29” [1935], s. 1–8.

ców tych samych podkładów kartograficznych do nadrukowywania treści tematycznej jest kolejnym dowodem na aktywne uczestnictwo map w życiu publicznym. Ponadto nadrukowane na niektóre mapy ceny świadczą o ich dużej dostępności.

Na podstawie przejrzanego zbioru map można stwierdzić, że na początku XX w. po kartograficzną formę wypowiedzi sięgano chętnie oraz można potwierdzić tezę, że mapy tematyczne, których treść wychodziła poza oficjalny wówczas schemat myślenia społecznego, wpływały na lepsze rozumienie idei i procesu kształtowania polskiej państwowości przez mieszkańców dawnych ziem polskich. Można dodać, że mapy te powstawały nie tylko z potrzeby chwili i pod wpływem emocji, o czym pisali niektórzy autorzy, ale ich odbiór wiązał się też z emocjami. Niektóre z nich, jak w przypadku „aresztowania” mapy J. Spetta, musiały być dość silne.

Zbiór map przechowywanych w Archiwum Narodowym w Krakowie to przede wszystkim mapy popularne, przygotowywane dla szerokiego grona odbiorców. Ich autorami były osoby aktywnie włączające się w sprawy dotyczące granic Polski, z pełnym przekonaniem, że mapy są skuteczną formą oddziaływania społecznego, co potwierdzały ich wystąpienia publiczne i inne wydawane przez nich publikacje. Zazwyczaj nie tylko opracowywali mapy, ale również finansowali ich wydanie. Przygotowanie większości z nich motywowane było silną potrzebą współuczestniczenia w paroletnim procesie ustalania granic. Na równi z autorami map proces budowania świadomości narodowej i kształtowania granic przyszłego państwa wspierali wydawcy oraz właściciele zakładów litograficznych i drukarni, wydając różnorodne publikacje, w tym kartograficzne, przeznaczone do użytku powszechnego.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Narodowe w Krakowie

Zbiór Kartograficzny, 29/663/1142 (dawna sygn. Zb. Kart. VII-1), 29/663/1154 (dawna sygn. Zb. Kart. VII-13), 29/663/1156 (dawna sygn. Zb. Kart. VII-15), 29/663/1157 (dawna sygn. Zb. Kart. VII-16), 29/663/1161 (dawna sygn. Zb. Kart. VII-20), 29/663/1164 (dawna sygn. Zb. Kart. VII-23), 29/663/1174 (dawna sygn. Zb. Kart.

VII-33), 29/663/1186 (dawna sygn. Zb. Kart. VII-45), 29/663/1213 (dawna sygn. Zb. Kart. VII-72), 29/663/1219 (dawna sygn. Zb. Kart. VII-78), 29/663/1224 (dawna sygn. Zb. Kart. VII-83), 29/663/1260 (dawna sygn. Zb. Kart. VII-119), 29/663/1270 (dawna sygn. Zb. Kart. VII-129), 29/663/1274 (dawna sygn. Zb. Kart. VII-133), 29/663/1277 (dawna sygn. Zb. Kart. VII-136), 29/663/Zb. Kart. VII-1221, 29/663/Zb. Kart. VII-1296, 29/663/Zb. Kart. VII-1985, 29/663/Zb. Kart. VII-2252, 29/663/Zb. Kart. VII-2451.

Źródła drukowane

Romer Eugeniusz: *Wojenno-Polityczna Mapa Polski (z powodu Manifestu z 5 listopada 1916 r.)* wydana jako *Premium bezpłatne „Głosu Narodu” na r. 1917*. Lwów: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1916.

Opracowania

Geisler Walter: *Die Sprachen- und Nationalitätenverhältnisse an den deutschen Ostgrenzen und ihre Darstellung: Kritik und Richtigstellung der Spettschen Karte*. Gotha: Justus Perthes, 1934.

Jędrzejczyk Dobiesław: *Polska jako przestrzeń geopolityczna w pracach E. Romera*. Studia i Materiały z Historii Kartografii t. 19. Red. Jerzy Ostrowski, Jacek Paślawski, Lucyna Szaniawska. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2004, s. 107–118.

Kamosiński Sławomir: *Losy wielkich przedsięwzięć doby PRL w regionie kujawsko-pomorskim w okresie transformacji systemowej i po jej zakończeniu*. W: *Z dziejów przemysłu po 1945 roku*. Red. Elżbieta Kościk, Robert Klementowski. Wrocław: Wydawnictwo Gajt, 2012, s. 263–285.

Konopska Beata: *Rola atlasów geograficznych i historycznych w kształtowaniu świadomości narodowej Polaków na przełomie XIX i XX wieku*. W: *Na co dzień i od święta. Książka w życiu Polaków w XIX–XXI wieku*. Red. Agnieszka Chamera-Nowak, Dariusz Jarosz. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2015, s. 353–370.

Konopska Beata: *The cartographic materials auxiliary in the determination of the borders of Poland during the Paris Peace Conference (1919–1920) in the light of archival records*. “Polish Cartographical Review” 2016, Vol. 48, no. 2, pp. 67–75. DOI: 10.1515/pcr-2016-0006.

Konopska Beata, Barwiński Marek: *Kształtowanie granic Polski po pierwszej wojnie światowej. Metodyczne problemy badań źródeł kartograficznych i tekstowych*. Warszawa: Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Historycznego, 2021.

Konopska Beata, Bogacz Teresa: *Names on maps as an element of the discussion about relativism in the understanding of national identity (based on the example of western and northern Polish territories after 1945 and 1989)*. “Polish Cartographical Review” 2017, Vol. 49, no. 4, pp. 199–207. DOI: 10.1515/pcr-2017-0016.

Królestwo Polskie i przyległe prowincje Austrii, Niemiec i Rosyi w 6.ciu sekcyach. Oprac. Paweł Langner, Józef Lejczak, Kazimierz Ossoliński, Władysław Kucharski. Lwów: H. Altenberg, G. Seyfarth, E. Wende i Ska, Zakład Kartograficzny „Tęcza”, ok. 1915.

- Królestwo Polskie i przyległe prowincje Austrii, Niemiec i Rosyi w 6.ciu sekcjach*. Oprac. Paweł Langner, Józef Lejczak, Kazimierz Ossoliński, Władysław Kucharski. Kraków: H. Altenberg, G. Seyfarth, E. Wende i Ska, Zakład Kartograficzny „Tęcza”, ok. 1920.
- Krupski Jan, Janusiewicz Roman: *Kartograficzny ruch i rynek wydawniczy w Polsce w latach 1989–2000*. W: *Kartografia polska u progu XXI wieku*. Red. Izabella Krauze-Tomczyk, Jacek Paślawski. Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych t. 22. Warszawa: Główny Urząd Geodezji i Kartografii et al., 2000, s. 209–242.
- Kwiatkowska Magdalena: *Rynek książki niebeletrystycznej w Królestwie Polskim na początku XX wieku. Kontynuacje i zmiany*. W: *Ludzie i książki. Studia i szkice bibliologiczno-bibliograficzne. Księga pamiątkowa dedykowana profesor Hannie Tadeusiewicz*. Red. Ewa Andrysiak. Łódź: Wydawnictwo Ibidem, 2011, s. 147–158.
- Mroczo Marian: *Eugeniusz Romer (1871–1954). Biografia polityczna*. Wyd. 2. Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2010.
- Nechay Wiktor Paweł: *Niemiecka krytyka mapy z r. 1910. Dr. Geisler koryguje mapę inż. Spetta*. „Komunikat Instytutu Śląskiego w Katowicach nr 29”, [1935], s. 1–8.
- Romer Edmund: *Geograf trzech epok*. Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik, 1985.
- Romer Eugeniusz: *Fragment wspomnień. I. Na drodze ku kartografii*. „Czasopismo Geograficzne” 1955, t. 26, nr 1–2, s. 201–209.
- Romer Eugeniusz: *Pamiętnik paryski 1918–1919*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989.
- Semkowicz Władysław [rec.]: *J. Bazewicz, Atlas historyczny Polski. Warszawa 1916; J. Bazewicz, Atlas historyczny czasów starożytnych. Warszawa 1917; J. Bazewicz, Atlas historyczny czasów średniowiecznych. Warszawa 1917; J. Bazewicz, Atlas historyczny czasów nowożytnych. Warszawa 1918*. „Polski Przegląd Kartograficzny” 1923, t. 1, nr 3, s. 122.
- Szaniawska Lucyna: *Mapy Królestwa Polskiego wydane w latach 1815–1915 w zbiorach Biblioteki Narodowej*. Studia i Materiały z Historii Kartografii t. 41. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1997.
- Zawadzki Mateusz: *Development of metadata for historical cartographic resources associated with the Paris Peace Conference (1919–1920)*. „Polish Cartographical Review” 2021, t. 53, no. 1, pp. 77–90. DOI: 10.2478/pcr-2021-0007.
- Zwirowicz-Rutkowska Agnieszka, Mościcka Albina: *Standaryzacja w obszarze dziedzictwa kulturowego – przegląd wybranych podstaw metodycznych*. „Roczniki Geomatyki” 2015, t. 13, nr 3, s. 277–287.

AUTOR: Beata Konopska – kartograf i historyk, dr hab. nauk o Ziemi w zakresie kartografii, dr nauk humanistycznych w zakresie historii kartografii, prof. UMCS; Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, kierownik Katedry Geomatyki i Kartografii; zastępca przewodniczącego Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN i przewodnicząca Komisji Geografii Historycznej PTH; zainteresowania badawcze: mapa jako forma komunikacji społecznej i zapis kulturowy (XIX–XX w.), *critical cartography*

(zwłaszcza wpływ aparatu władzy, cenzura w kartografii) oraz geografia i kartografia historyczna; e-mail: beata.konopska@umcs.pl

AUTHOR: cartographer and historian, Dr. hab. of Earth sciences in cartography, Dr. of humanities in the history of cartography, Prof. of UMCS; Marie Curie-Skłodowska University in Lublin, head of the Department of Cartography and Geomatics; deputy leader of the History of Cartography Team at the Polish Academy of Sciences Institute for the History of Sciences and leader of the PTH Commission of Historical Geography; research interests: maps as a form of social communication and cultural records (19th–20th centuries), *critical cartography* (especially the influence of authorities, censorship in cartography) as well as geography and historical cartography; e-mail: beata.konopska@umcs.pl